

Çağdaş Ürdün Roman Yazarı Subhî Fahmâvî'nin Eserlerinde Bir Anlatım Aracı Olarak İktibas Sanatı

Quoted Art as a Means of Expression in Contemporary Jordanian Novel Writer Şubhî Faḥmāwī's Works

✉ Mazhar DEDE^a

^aVan Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belağatı ABD,
Van, TÜRKİYE

Received: 03.02.2021

Received in revised form: 20.04.2021

Accepted: 20.04.2021

Available online: 28.09.2021

Correspondence:

Mazhar DEDE
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belağatı ABD,
Van, TÜRKİYE
mazhardede@yyu.edu.tr

ÖZ Her yazar, fikir ve düşüncelerini okuyucuya, dil ve anlatım açısından güçlü, zengin ve etkileyici bir şekilde ulaştırmayı hedefler. Bu amaçla anlatıların değişik metinlerle desteklenip anlamca zenginleştirilmesi, başvurulan yollardan biridir. Arap edebiyatında yazarın metnini daha güçlü kılmak için istifade ettiği kaynakların başında Kur'an âyetleri, hadis metinleri ve şiirler gelmektedir. İktibas ve tazmin sanatı olarak adlandırılan bu yöntem çağdaş yazarlar için de hala anlatıyı güçlü ve etkili kılan en önemli sanatlardan biri olmaya devam etmektedir. Çağdaş Ürdün roman yazarlarından Filistin asıllı Subhî Fahmâvî'nin romanları farklı metinlerden yapılan alıntılar açısından oldukça zengindir. Söz konusu romanların olay örgüsü anlatımında, âyet ve hadislerden yapılan alıntılar önemli bir yeri bulunmaktadır. Yapılan bu alıntılar, olaylar arasında bir bağlantı malzemesi olmaktan ziyade metin inşasının ana unsuru konumundadır. Fahmâvî, âyet ve sahih olup olmadıklarına çok dikkat etmeksizin iktibasta bulunduğu hadisleri, farklı amaçlarla roman anlatısında kullanmaktadır. Kahramanın düşüncesini vurgulayıp desteklemek, bir düşüncüyü dinî bir metinle delillendirmek, örtük bir tarzda okuyucuya mesajlar vermek ve az kelimeyle çok anlam ifade etmek bu amaçlardan bir kaçıdır. Bu makalenin amacı Fahmâvî'nin romanlarında birer anlatım aracı olarak istifade edilen âyet ve hadisleri tespit etmek ve bunların, anlatının farklı yönlerine yaptığı katkıyı ortaya koymaktır. Çalışma Fahmâvî'nin, *'Azbe, el-Hubb fi zemeni'l-'avlme, Kıssatu 'İşki Ken'aniyye, Hurmetân ve mahrem, 'Alâ Babi'l-Hevâ, Sirvâlu Belkîs, el-Ermeletu's-sevdâ*, ve *Sadîkatî el-Yehudiyye* adlı romanlarıyla sınırlı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili; Subhî Fahmâvî; iktibas; metinlerarasılık; anlatı

ABSTRACT Each author aims to convey his/her ideas and thoughts to the reader in a powerful, rich and impressive content in terms of language and expression. For this purpose, it is one of the ways to enrich the meaning of the narratives by supporting them with different texts. In Arabic literature, the Qur'anic verses, hadith texts and poems are among the primary sources that the author makes use of to make his/her text stronger. This method, called the art of citation and compensation, still remains one of the most important arts for contemporary writers that makes narrative powerful and effective. The novels of Palestinian-born Şubhî Faḥmāwī, one of the contemporary Jordanian novelists, are quite rich in quotations from different texts. In the narrative of the plot of the novels being talked about, quotations from verses and hadiths occupy an important place. These quotations are the main element of text construction, rather than being a link material between events. Faḥmāwī uses verses and hadiths, without paying much attention to whether hadiths are authentic, in the narrative of the novel for different purposes. Some of these purposes are to emphasize and support the thought of the hero, to prove an idea with a religious text, to convey messages to the reader in an implicit way, and to express a lot of meaning in few words. The aim of this article is to identify the verses and hadiths used as a means of expression in Faḥmāwī's novels and to reveal their contribution to different aspects of the narrative. The work will be limited to Faḥmāwī's novels *'Azbe, al-Hubb fi zemeni'l-'avlme, Kıssatu 'İşki Ken'aniyye, Hurmetân and mahrem, 'Alâ Babi'l-Hevâ, Sirvâlu Belkîs, al-Ermeletu's-sevdâ, Şadîkatî al-Yehudiyye*.

EXTENDED ABSTRACT

Each author aims to convey his/her ideas and thoughts to the reader in a powerful, rich and impressive content in terms of language and expression. For this purpose, it is one of the ways to enrich the meaning of the narratives by supporting them with different texts. In Arabic literature, the Qur'anic verses, hadith texts and poems are among the primary sources that the author makes use of to make his/her text stronger. This method, called the art of citation and compensation, still remains one of the most important arts for contemporary writers that makes narrative powerful and effective. The novels of Palestinian-born Subhî Fahmâwî, one of the contemporary Jordanian novelists, are quite rich in quotations from different texts. Fahmâwî appears before the reader with a text that kneads his narrative with jahiliyya poems, modern poems, lyrics, idioms, proverbs, jokes, stories and other elements of the genre of verse and prose. In this way, the reader feels an atmosphere of navigation between different texts, passing through nested windows. In the narrative of the plot of events of these novels, quotations from verses and hadiths also have an important place. Whether they are conservative or not, quotations from the Qur'an and hadith texts are of great importance in the works of Arab literati. These two sources, whether in classical or modern works, have been and continue to be among the most referenced sources. The novel, which is considered a Modern genre, also gets its share of this. Arab novelists cite verses and hadith to the extent they see it necessary. In this way, the novel text is both verbally and syntactically enriched with different elements, as well as semantically supported and more strongly presented to the reader. The verses and hadiths used here perform very important functions in terms of words and meaning in the text. In short, these quotations are the main element of text construction, rather than being a link material between events. A quoted verse or hadith can be an argument that strengthens the thought put forward by one side in a debate between the two fictitious characters, as well as an attempt to quote religious texts to a comment on a religious issue. In addition, quotations from these sources may also be intended to be an example of the language preferred by a segment of society for different purposes. Fahmâwî uses verses and hadiths, without paying much attention to whether hadiths are authentic, in the narrative of the novel for different purposes. Some of these purposes are to emphasize and support the thought of the hero, to prove an idea with a religious text, to convey messages to the reader in an implicit way, and to express a lot of meaning in few words. The aim of this article is to identify the verses and hadiths used as a means of expression in Fahmâwî's novels, to evaluate the verses and hadiths quoted in terms of context and to reveal their contribution to different aspects of the narrative. Subhî Fahmâwî has more than ten novels. But the work will be limited to Fahmâwî's novels *'Azbe, al-Ḥubb fi zemeni'l-'avleme, Kışşatu 'İşki Ken'âniyye, Ḥurmetân and maḥrem, 'Alâ Bâbi'l-Hevâ, Sirvâlu Belkîs, al-Ermeletus-sevdâ, Şadîkatî al-Yehudiyye*.

Filistin asıllı Ürdünlü roman ve hikâye yazarı Subhî Fahmâvî (صبحي فحموي), romanlarında genellikle 1948 ve 1967 yıllarında yaşanan olaylardan sonra mülteci durumuna düşmüş Filistinlilerin yaşadıkları sorunları işlemektedir. Arap toplumunda kadının yaşadıkları sıkıntılar, modern çağın beraberinde getirmiş olduğu sorunlar ve toplumsal cinsiyet çatışması gibi meseleler de Fahmâvî'nin romanlarında öne çıkan konulardır. Bu ve buna benzer güncel başlıklar, genel olarak birçok çağdaş Arap roman yazarı tarafından işlense de Fahmâvî'yi farklı kılan, romanlarında tercih ettiği dil ve anlatım üslûbudur. Yazar, ele aldığı konuyla ilgili düşüncelerini okuyucuya aktarırken farklı anlatım imkanlarından yararlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yazarın romanlarının Câhiliyye veya modern şairlerin şiirleri, şarkı ve türkû sözleri, atasözü, deyim, fıkra, hikâye ve hikmetli sözler açısından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Anlatımını güçlü kılmak, düşüncelerini vurgulamak ve okuyucunun ilgisini çekmek amacıyla lafız, mana ve mecazla ilgili sanatlardan geniş bir şekilde faydalanmaktadır. Yazarın en fazla başvurduğu sanatların başında iktibas sanatı gelmektedir.

Klasik kaynaklarda tazmin konusu içinde işlenen¹ iktibas, sözlükte “ateşten göz almak; birinden ilim veya bilgi almak, birinin ilminden istifade etmek” anlamlarına gelmektedir.² İktibas sanatının ıstılâhî anlamı ise *şiiir veya nesir türlerinde Kur'an-ı Kerim âyetinin ya da hadis-i şerifin tamamının veya bir kısmının âyet veya hadis olduğunu beyan eden herhangi bir ifade kullanmadan alınmasıdır*.³ İktibas sanatı

¹ Ziyâuddîn İbnü'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve ş-şâ'ir*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamit (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2010), 2/323; 'Abdul'azîm b. 'Abdulvâhid el-Mısri İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr fi snâ'ati ş-şî'r ve'n-nesr ve bayâni i'câzu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şeref Hafnî (Kâhire: Meclisu'l-A'lâ li ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1963), s. 140.

² Muhammed b. Mukarrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Müessesetu'l-A'alemi li'l-Matbu'at, 2005), 1/3119; Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir vd. (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2009), s. 911; Ahmet ez-Ziyât - İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-vesîf* (Tahran: Bakrî, ts.), s. 710.

³ Celâluddîn el-Kazvîni, *el-İdâh fi ulumi'l-belâğ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 312-313; Sâdeddin Taftâzânî, *Muhtasarü'l-me'âni* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1977), s. 450-451; Ali el-Cârim - Mustafa Emin, *el-Belâğatu'l-Vadiha* (Şam: Dâru'l-Ma'arif, 2008), s. 354-356; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzi, *Nihâyetü'l-İcâz fi dirâyeti'l-i'câz*, thk. Nasrullah Hacimüftüoğlu (Beyrut: Dâru Sadr, 2004), s. 173.

hem anlama hem de lafza yönelik bir sanattır.⁴ Diğer ilim dallarından alıntı yapmanın iktibas kapsamına girip girmeyeceği ya da iktibasın fikhî hükmü gibi konular farklı çalışmalarda⁵ ele alınmıştır. Burada aynı konuları tekrar etmeyeceğiz. Ancak şair veya nasirin, anlatımda iktibas sanatına neden ihtiyaç duyduğu konusu oldukça önemlidir.

Belagat ve fesahat açısından metinler arasında önemli farklar bulunmaktadır. Yazar, ifadeye canlılık ve güzellik katmak, yeni anlamlar elde etmek, sözü pekiştirmek ve ifadeyi lafzen süslemek amacıyla bu özelliklere sahip farklı metinlere başvurma ihtiyacı duyar.⁶ Bu metinlerin başında Kur'an-ı Kerim ve hadisler gelmektedir. Çünkü Kur'an, hem sözel hem sözdizimsel ve hem anlamsal olarak ifadenin zirvesidir. Onun sahip olduğu edebî teknikler, sessel özellikler ve insanın ruh dünyasına hitap edip insanı dindiren fesahat ve belagat ifadeleri ile bezenmiş üslûbu, beşer üslûbunun fersah fersah üstünde bir özelliktedir.⁷ Kur'an-ı Kerim, başta beyân ilmi olmak üzere belagat ilimleri açısından mucizdir.⁸ Bu anlamda Kur'an, kendisini şöyle anlatmaktadır:

قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُوا بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا .

“De ki: And olsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak amacıyla insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun bir benzerini getiremezler.”⁹

Beyân ve belâgat alanında Arapların zirvede olduğu bir dönemde nazil olan Kur'an'da gerek edebî açıdan gerek mana açısından Kur'an'ın sahip olduğu üslûbu vurgulayan ve insanların bir benzerini getirmeleri konusunda meydan okunduğu başka âyetler de bulunmaktadır.¹⁰ Bütün bu âyetler ışığında Kur'an'ın hem lafız hem de mana açısından eşsiz özelliklere sahip olduğunu ve beşerin bu seviyeyi yakalamasının hiçbir zaman mümkün olamayacağını söylemek mümkündür. Bu açıdan düşünüldüğünde sanatçıların metinlerinde âyetten istifade etmeleri, eserlerini hem lafız hem de mana açısından değerli kılmaktadır.

Konuşmalarının ilahi bir nizama bağlı olup vahiyle konuşan¹¹ peygamberin kullanmış olduğu dil ve üslûp da normal insanın sahip olduğu dil ve üslûp aynı değildir. Hz. Peygamber bu konuda kendisini, *az kelimeyle derin ve zengin manalar ifade eden anlamında*¹² *cevâmiu'l-kelim* olarak nitelendirmektedir.¹³ Bununla birlikte sözün muhatap üzerinde büyüleyici bir etkisinin olduğunu vurgulayan¹⁴ Hz. Peygamber, konuşmalarında birtakım hususiyetlere de ayrıca dikkat etmiştir.¹⁵ Peygamberin sahip olduğu bu özellikler göz önünde bulundurulduğunda, insanların söz söyleme alanında kendilerinden daha yetkin kaynaklara başvurmaları anlaşılabilir bir hal almaktadır.

⁴ Mehmet Akif Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), s.244.

⁵ Abdussamed Yeşiladağ, “Arap Şiirinde Ayet İktibası”, *Şarkiyat Mecmuası*, 2015, sayı: 27, s. 47-49.

⁶ el-Cârim - Emin, *el-Belâgatü'l-Vadiha*, s. 356.

⁷ Yaşar Acat, *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar: Kur'an'da Arap Grameriyle Bağdaşmadığı İddia Edilen Hususlar Hakkında Bir Araştırma* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2019), s.30.

⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve ş-şâ'ir*, 2/323; Nurettin Turgay, *Arap Dili, Belâgatı ve Kur'an*, (ed. Mehmet Deri), (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015), s. 63-70.

⁹ el-İsrâ 17/88.

¹⁰ el-Kasas 28/49-50; Hûd 11/13; Yûnus 10/37-38.

¹¹ en-Necm 53/3,4.

¹² M. Yaşar Kandemir, “Cevâmiu'l-Kelim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.7, s.440.

¹³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l İbn Kesir, 2002), “Cihâd” 122.

¹⁴ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “Tib” 47; b. Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991)“Cuma” 47; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut vdğr., (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009)“Edeb” 94; Ebu Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kâhire: Mektebet'l-Hancı, 1998), 1/349.

¹⁵ Hızır Yağcı, “Hz. Peygamberin İnsanları Etkileyen Davranış Modelleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 5, sayı:1, s. 3.

İnsanlar ister sözlü ister yazılı olsun düşüncelerini ifade ederken sözlerini başta ilahi kelimeler olmak üzere farklı metinlerle destekleme ihtiyacı hissederler. Böylelikle dile getirilen düşüncenin sahip olduğu anlam zenginleştirilmiş olur. Fahmâvî de istisnasız tüm romanlarında başta Kur'an-ı Kerim ve hadis olmak üzere şiir, şarkı ve diğer türlerden faydalanmaktadır. Ancak *bir şeyi başka bir şeyin içine almak, ona dahil etmek; şiir, atasözü, hikmetli sözlerin veya başkasına ait güzel bir sözün tamamının veya bir kısmının alıntılanması ve metinde kullanılması* olarak tanımlanan¹⁶ tazmin konusu başka bir çalışmanın konusu olabileceğinden ötürü, burada yazarın romanlarında yaptığı iktibas konusu üzerinde durulacak, diğer konulara girilmeyecektir.

■ ÂYETLERDEN YAPILAN İKTİBASLAR

Fahmâvî, kurguyu metne dökerken âyetlerden çokça iktibasta bulunmaktadır. Ele aldığımız romanlarında yüze yakın âyetten istifade eden yazar, âyetleri anlatımın inşasında birer öge olacak şekilde ele almaktadır. Anlatıcı kahraman vasıtasıyla âyet, anlatı bağlamı ile bütünsellik arz edecek şekilde metne yerleştirilmektedir. Zaman zaman anlatıcı kahraman, okuyucuya çok şey anlatmak istemekte, ancak bunların hepsini lafza dökmesi mümkün olamamaktadır. Bu durumlarda âyetten istifade ederek vermek istediği mesajı vermektedir.

Hurmetân ve mahrem romanının baş kahramanlarından Ebû Gâzî, Mâcide, Tağrîd ve Ebû Mehyûb arasında geçen bir konuşmada Filistin halkının mülteci kamplarında yaşadıkları sorunlar tartışılmaktadır. Ebû Gâzî, Filistinlilerin kamplarda yaşadıkları zamanın “*Sirâtü'l-müstakîm*” günü olduğunu vurgularken Filistinlilerin buralarda ateşe yakıt yapıldığını ve bunun da sadece Filistinlilere reva görüldüğünü *فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ*.¹⁷

فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ.

“İnkarcılar için hazırlanmış ve yakıtı insanlar ile taşlar olan ateşten sakının”.¹⁸

Burada yazar, anlatıcı kahraman vasıtasıyla Kur'an'ın insanların geneli için tehdit ve korkutma gayesiyle göz önüne serdiği bir manzarayı, Filistin halkına müşahhas kılarak kullanmaktadır. Anlatılmak istenen ise yaşanan dünyada başta besin ve mesken olmak üzere insanı yutan bir ateş misali bazı sıkıntıların yaşandığı ancak tüm dünyanın, bunlara beraber göğüs germesi gerekirken bu ateşe yakıt olmanın sadece Filistinlilerin payına düştüğüdür. Dolayısıyla Kur'an'da kıyamette yaşanılacak bir durumun Filistinlilerin bu dünyada yaşamaya başladıkları ifade edilmiştir. Söz konusu romanda on beşe yakın âyetten iktibasta bulunulmuştur.¹⁹ Ancak aynı bağlamda kullanılan âyetlerden ziyade anlatıma farklı yönlerle katkıda bulunmuş örnekler verilmekle yetinilecektir.

Söz konusu romanda, kurgunun sonlandırılması üslûbu diğer romanlarda takip edilen üslûptan çok farklıdır. Bütün anlatıların sonunda okuyucuyu bekleyen bir sürprizin olduğunu söyleyenleri²⁰ Fahmâvî bu romanda haklı çıkarmış gibidir. Yazar, roman kurgusunu kitabın son kısmında “roman bitti” ibaresi ile sonlandırır. Ancak hemen sonrasında yeni bir başlıkla²¹ anlatı devam eder. Burada romanın ana kahramanları olan Mâcide, Tağrîd ve Ebû Mehyûb hayal dünyasından gerçek dünyaya geçerek yazarın kar-

¹⁶ el-Kazvîni, *el-İdâh fî ulumi'l-belâğ*, s. 316; Taftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî*, s. 452; İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr*, s. 140.

¹⁷ Subhî Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2010), s. 178.

¹⁸ el-Bakara 2/24.

¹⁹ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 19, 35, 85, 99, 112, 133, 156, 178, 193, 204, 241, 260.

²⁰ Terry Eagleton, *Edebiyat Nasıl Okunur*, çev. Elif Ersavcı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 30.

²¹ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 257.

şısına dikilip kurguyu sonlandırma tarzı hakkında ona hesap sormaya başlarlar. Yazar, karakterleri birer kurgudan yaratmışken onların canlanmalarını *فَالْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى* “Onu attı. Bir de ne görsün, o akıp giden bir yılan oluvermiş.”²² Âyetinde geçen (حية تسعى) ifadesi ile dile getirmektedir.²³ Ondand hemen sonra ise yaratmanın en güzelinin Allah’a ait olduğu yine âyetten (فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ) “Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı yücedir.”²⁴ iktibas edilerek vurgulanır.²⁵

Yazar, *el-Hubb fi zemeni’l-’avleme* adlı romanın girişinde bu eseri kaleme alma sebebini izah ederken, âyetten iktibasta bulunmaktadır. Kendisine bu kitabı yazma telkininde bulunanın Sa’düddîn soyundan olan ve metafizik âlemdede yaşayan bir cin olduğunu dile getirmektedir. Eserine *el-Hubb fi zemeni’l-’avleme* ismini verenin de bu cin olduğunu ifade eden yazar, söz konusu cinin, zihnine yerleştiğini ve oradan ona telkinlerde bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca cinin, romanın isimlendirmesi başta olmak üzere romanda anlatılacak olay örgüsünün ve “atebe” olarak adlandırılan²⁶ diğer tüm özelliklerin sorumluluğunun kendisine ait olduğunu belirttiğini ifade etmektedir. Yazarın anlattığına göre zihnine yerleşip ona telkinlerde bulunan cin, ona “sen sadece benim söylediklerimi yaz.” demiş ve olay kahramanlarının bile kendisi tarafından belirleneceğini kendisine iletmıştır. Bu yönlendirmelerle kitabını isimlendirdiğini ifade eden yazar, anlatının yazımına başladığında olay örgüsünün yazımı hakkında hiçbir fikir sahibi olmadığını ancak kendisinin zihnindeki cinin sadece elçisi olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla elçinin de hiçbir sorumluluk taşımadığını ve elçiye düşenin sadece verilen mesajları ulaştırması gereken yere ulaştırmak olduğunu belirtmiştir. Bunu ifade ederken cinin kendisine “sen sadece sana söylenenleri yaz gerisine karışma, elçiye düşen sadece açık tebliğdir وما على الرسول إلا البلاغ dediğini söylemektedir.”²⁷ Bu ifade Kur’an’da iki yerde²⁸ şu şekilde geçmektedir:

“وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ” *“Elçiye düşen sadece açık bir şekilde anlatmaktır.”*

Cinlerin, yazara ilham verdiğini ve ona çeşitli şekillerde telkinlerde bulunduğu Câhiliyye Arap şiirinde önemli bir olgudur. Bu durumun, şair ve okuduğu şiirin halk nezdinde değer kazanmasına ve itibar görmesine neden olduğu bilinmektedir.²⁹ Buradan hareketle Fahmâvî’nin, bu inanıştan etkilendiğini ve Câhiliyye şairine has olan bir durumu kendisi için dile getirdiğini söylemek mümkündür. Anlatıma henüz daha başlayken hem farklı bir gizem kazandırılmış hem de okurun ilgi ve merakı uyandırılmıştır. Bununla birlikte okurun hayal dünyasına girip kurgunun soyut bir varlık tarafından kendisine ilham edildiği ifade edilerek okur, beklenmedik sonuçlara karşı hazırlıklı hale getirilmiştir. Ayrıca yapılan iktibasla okuyucuya, olay örgüsü, kahramanlar, zaman ve mekân gibi roman unsurlarının kendisi dışında bir varlık tarafından var edildiğini, dolayısıyla kendisinin bu anlamda sadece bir elçi olduğu mesajı verilmiştir. Sonuç olarak roman hakkında okuyucuda meydana gelecek olumlu veya olumsuz kanaatlerden kendisinin mesul olamayacağı âyet ifadesi ile dile getirilmiştir.

Fahmâvî, romanlardaki karakterlerin her birini farklı özelliklere sahip olarak tasarlamaktadır. Küreselleşen dünyada insan ilişkilerinin değiştiğini, sekülerleşmenin bu ilişkileri her yönüyle değişime uğrattığını ve özellikle ticari ilişkilerin gittikçe çarpık bir hal aldığını anlattığı romanında, karakterlerden bazıları etik ilkelere, helal-haram sınırına riayet eden özellikte iken diğer bazıları hiçbir sınır tanımaz ni-

²² Tâ-hâ 20/20.

²³ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 260.

²⁴ el-Muminûn 23/14.

²⁵ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 260-261.

²⁶ Muhammed Hasan Abdulmuhsin, *el-Bunyetu’s-serdiyye fi rivayeti Subhî Fahmâvî* (Lazikiyye: Dâru’l-Hivâr, 2011), s. 11.

²⁷ Subhî Fahmâvî, *el-Hubb fi zemeni’l-’avleme* (Beyrut: Dâru’l-Fârâbî, 2008), s. 12.

²⁸ en-Nûr 24/54; el-Ankebût 29/18.

²⁹ Mahmut Esat, *İslâm Tarihi*, çev. Sadi İrmak (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), s. 45; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), s. 11-12.

teliktedirler. Yazar, söz konusu romanında bu kirli ticari ilişkilerde din dilinin kullanılma tarzını da gözler önüne sermektedir.³⁰

Romanda bir yatırım şirketi, zengin insanların paralarını yatırıma dönüştürmek amacıyla onlara ‘Avleme denilen bir yerde arsa satmaktadır. Bahsedildiği kadarıyla bu yer teknoloji ile donatılmış gerek alt yapı gerek üst yapı bakımından şehirleşmenin zirveye çıktığı ve modern yapısıyla yüzyılın mühendislik harikası denilebilecek bir modern şehirdir. Orada arsa satın alınmasına vesile olan her müşteri ise buna karşılık bu şehirde özel bir yerde arsa sahibi olmaktadır. Böylelikle insanların birbirilerini teşvik etmekte yarışır hale gelmeleri sağlanmış ve bu durum geniş bir reklam hareketine dönüştürülmüştür.

Konumuzla ilgili olan pasajda yatırım yapması için bir nalburun ikna edilmesi anlatılmaktadır. Bu esnafı ikna etmeye çalışan karakter, para kazanan insanların sürekli olarak kazandıklarını bir yatırıma dönüştürmesi gerektiğini ve mal biriktirmenin dinen de hoş görülmediğini ifade ederek kendisi açısından bir sonuç alma çabası göstermektedir. Burada ikna çabasındaki kahraman, ...والذين يكتزون الذهب والفضة...³¹ âyetinden iktibasta bulunarak muhataba altın ve gümüş biriktirmesi gerektiğini, elindeki nakit parasını yatırıma dönüştürmesini tavsiye etmektedir. Bunun bir alış-veriş olduğu için helal olduğunu وَالْبَيْعُ وَحَرَّمَ الرَّبُّ *“Allah alış-verişi helal faizi ise haram kılmıştır.”*³² âyeti ile iktibas sanatından yararlanarak anlatmaktadır.³³

Olay örgüsünde iktibasta bulunulan âyetlerin Kur’an’daki bağlamlarıyla uyuşmadığını ancak romanın konusunu yansıttığını söylemek mümkündür. Roman neredeyse baştan sona kadar, küreselleşen dünyada hayatın her alanına dair gözle görülen yozlaşmayı merkeze almaktadır. Özellikle ticari alanda hayali alışverişler, ülkemizde yakın zamanda görülen saadet zinciri ve çiftlik bank misali aldatmaya dayalı ilişkiler ve bu ilişkilerde kullanılan din dilinin tehlikeli boyutu anlatılmaktadır. Maddi çıkar elde etmek amacıyla âyetlerin bağlamından koparılıp anlamından soyutlanarak kullanıldığı, insanların da buna aldandığı ortaya konulmuştur.

Fahmâvî’nin romanları konu açısından çok renkli olduğu gibi sunuş tekniği de çeşitlidir. Asıl konuyla bir örgü gibi dokuyup harmanladığı tali konulardan biri de mitolojidir. *Kıssatu ‘İşki Ken’âniyye* adlı romanda Ken’ânî mitolojisi ve buna dair mitoslar gerçek dünyayla iç içe verilmektedir. Romanın başlangıcında anlatıcı kahraman Ömer, Ugarit mitolojisine göre Tanrı İl ile Tanrıça Aştoret (İştâr)’ın kızları ve Rab Ba’l’ın kız kardeşi³⁴ tanrıça ‘Anât’ın kendisine bir mağarada seslendiğini ve kendisine Ken’ânîlerin tarihi ile ilgili bir el yazmasının bir lahitteki yerini gösterdiğini anlatmaktadır. Anlatıcı kahraman da bu yükün kendisine çok ağır geldiğini ve neden bu sorumluluk için kendisinin seçildiğini anlatırken إِنْهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ifadesi ile âyete gönderimde bulunmaktadır..³⁵

İktibasta bulunulan âyet, ilahî sorumluluğu alan insanın sırtındaki yükün ağırlığından bahsetmekte ve bunu şu şekilde dile getirmektedir:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.

³⁰ Fahmâvî, *el-Hubb fi zemeni'l-'avleme*, s. 247-249.

³¹ et-Tevbe 9/34.

³² el-Bakara 2/275.

³³ Fahmâvî, *el-Hubb fi zemeni'l-'avleme*, s. 247-248.

³⁴ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Yayınları, 2002), s.121.

³⁵ Subhî Fahmâvî, *Kıssatu 'İşki Ken'âniyye* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2009), s. 12.

“Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik. Ancak bunlar onu yüklenmek istemediler. Ondan korktular. Onu insan yükledi. Şüphesiz insan çok zalim ve çok bilgisizdir.”³⁶ Âyette vurgulanan emanet, yükünün ağırlığı ve bu emaneti omuzlayan insanın taşıdığı sorumluluğun büyüklüğüdür. Emanet, riyeti gerektirdiğinden Kur’an bu ismi kullanmıştır. Bu emaneti tüm zayıflığına rağmen insanın omuzladığı vurgulanmıştır. İnsanın yüklendiği emanetin gereğini yerine getiremediğinden ve sonunu düşünemediğinden zalim ve cahil olduğu dile getirilmiştir.³⁷

Romanda anlatılan olay örgüsündeki durum, iktibasta bulunulan âyetin ifade ettiği anlamla örtüşmektedir. Anlatıcı kahraman Ömer, tanrıça ‘Anât’ın kendisine yüklediği yükün çok ağır olduğunu ve sorumluluğunun fazla olduğunu söylemektedir. Ayrıca manevi olarak büyük olan bu yükün kendisine teklif edilmesinin, kendisinin yararına mı zararına mı olduğunu kestiremediğini de eklemektedir. Kendini bilmez insanların bu emanetin değerini bilmediğini ve rastgele sağı solu kazıp tarihi eser peşinde dolaştıklarını söyleyen Ömer, tarihin sahip olduğu değeri bilen insanların, bu işe emanet gözü ile bakması gerektiğini ve emanetin ise riyeti gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Yapılan iktibasın roman kurgusu ve anlatıcı kahramanın anlatımı açısından önemi ve katkısı ise romanın içeriğine dair değerin dile getirilmesine yöneliktir. Âyet, sorumluluk bilincinin ağır bir yük olduğunu dile getirirken, roman kahramanı Ömer de Ken’ânilerin mitolojik tarihine dair bir vesikanın kendisine o oranda yük yüklediğini anlatmak için âyetten iktibasta bulunmuştur. Romanda anlatılanların çok kıymetli olduğu ve bu yükün kendisine uygun görüldüğü âyet ifadesi ile dile getirilmiştir. Böylelikle okuyucunun zihin dünyasında bir karşılaştırma imkânı meydana getirilerek, eldeki el yazmanın değeri belirtilmeye çalışılmıştır.

El yazmayı tanrıça ‘Anât’ın yol göstermesiyle insanların varmaya yol bulamadığı ve girmeye cesaret edemediği tenhalıkta ve içinin hiç ışık göremediği karanlıkta bir mağarada bulunduğu anlatılırken kahraman, yine iktibas sanatına başvurur. Mağaranın içini tasvir ederken İnsan Sûresi on üçüncü âyet lafzını لَا تَرَىٰ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمَهْرِيرًا “*Ne yakıcı güneş görürler ne de dondurucu soğuk.*” kullanmaktadır.³⁸ Böylelikle hem lafız hem mana açısından daha yetkin, daha fasih ve belîğ bir metinle ifadelerini desteklemiştir.

Başta da ifade ettiğimiz gibi Fahmâvî, Filistinlilerin 1948 ve 1967 yıllarında yaşanan ve büyük felaket anlamında “Nekbe” olarak isimlendirdikleri³⁹ olayları romanlarında çokça işlemektedir. Özellikle Filistinli mültecilerin, askeri kamplarda çektikleri ıstırap ve çileler bazı romanların ana konusudur. Bunlardan biri *Sırvâlu Belkîs* adlı romanıdır. Fiziksel ve ruhsal olarak daha güçlü olan erkeklerin bile yaşananlara zor tahammül ettikleri kamp yaşantısında kadınların yaşadıklarının anlatıldığı romanda, anlatının hem gerçeğe yakınlaşması hem de yaşanan durumun vahametinin daha iyi anlaşılması için yazar, belagat sanatlarından yararlandığı gibi farklı metinlerden de alıntılar yapar.

Roman anlatısına göre planlı olarak çok öncesinden hazırlanan kamplarda tek sorun yiyecek ve içecek bulmak değildir elbette. Bunun yanında tüm mahremiyetlerin çiğnendiği, akraba ziyaretlerinin bile yetkililerin iznine bağlı olduğu ve temel ihtiyaçtan fazlasını elde etmenin yasaklandığı bir ortamda mülteciler, farklı birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Yetkililerce belirlenen katı kurallara uymamanın cezası ise tahammül sınırlarını aşmaktır. Ebû Hadr, bu kampların birinde yaşayan Filis-

³⁶ el-Ahzâb 33/72.

³⁷ Nâsıreddin Ebû Saîd Abdullâh el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esraru’l-tevîl*, thk. Mahmût Abdulkadir el-Arnâvût (Beyrût: Dâru Sadır, 2001), 2/843; Mahmut b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012), s. 1074-1075.

³⁸ Fahmâvî, *Kıssatu ‘İşki Ken’âniyye*, s. 14.

³⁹ Nurettin Taşkesen, *Nekbe 1948* (İstanbul: Mihrabad Yayınları, 2018), s. 11.

tinlilerden biridir. Hayfa kentinde bağ bahçe sahibi ve hali vakti yerinde bir vatandaşken mülteci durumuna düşmüş ve bu kampa gelmek zorunda bırakılmıştır. Filistin’de eşi Saliha ile varlıklı bir hayat sürerken mülteci olması ve kampta yaşamak zorunda kalması onu oldukça etkilemektedir. Yaşadığı zorluklar bununla da sınırlı değildir. Bir gün kamptaki polisler, mülteci olmasına rağmen neden iki pantolona sahip olduğunu sorgulamak için kapısına dayanırlar. İstedikleri cevabı alamayınca da çocukları ve eşinin gözleri önünde dövmeye başlarlar. Anlatıcı kahraman bu dayak olayının şiddetini okurun zihnine gerektiği gibi yerleştirmek için âyetin ifadesini kullanmaktadır. Âyette Peygamberle birlikte olan Müslümanların nitelikleri anlatılırken *وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ*.. “*Onunla beraber olanlar kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler*”⁴⁰ şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Fahmâvî de kamptaki polislerin kendi aralarında son derece merhametli, vicdanlı ve yumuşak iken mültecilere karşı ise olabildiğince katı ve sert olduklarını aynı ifadelerle dile getirmektedir.⁴¹

Anlatının, okuyucu tarafından anlaşılması için iktibasta bulunulan ifade önemlidir. Yapılan karşılaştırma yaşanan olayın şiddetini kavratmaya yöneliktir. Sahabenin, mallarına, inançlarına ve hatta canlarına kast etmiş kâfirlere karşı sert tavırları bilinen ve yaşananların sonucu olan bir durumdur. Yazar da polislerin kendilerine karşı tavırlarının sanki onların mal, namus ve canlarına kast edenlerin kendileriymiş gibi davrandıklarını ifade etmek için iktibas sanatını kullanmıştır. Hâlbuki topraklarına, mallarına ve canlarına saldırıp onları bu duruma getirenler yine kendilerine saldıranlardır.

Tüm zorluklara rağmen sabretmeleri gerektiği roman kahramanları tarafından dile getirilmektedir. Yaşadıkları çadırlarda tuvalet olmadığı için ihtiyaçlarını gidermek için gecenin bir vakti dışarıya çıkan Belkîs, Sâliha ve Hamde bir yanda vahşi hayvanların saldırılarına karşı dikkatli olmaya çalışırken öbür yanda kötü niyetli, ar ve namus bilinci olmayan düşmanların gözetlemelerine karşı birbirilerini uyarılmaktadırlar. Bu zor şartlardan kurtulmanın anahtarının sabır olduğunu vurgulayan kahraman, âyetin *إِنَّ زُحْرُفًا مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا* “*Zorlukla beraber bir kolaylık vardır*.”⁴² şeklindeki ifadesini kullanarak arkadaşlarına teselli vermeye çalışmaktadır.⁴³

‘Alâ Bâbi’l-Hevâ romanı, roman başkışısı Halîl’in Kırsal Gençlik Liderliği Konferansı’na katılmak için gittiği Almanya oradan Bulgaristan üzerinden Türkiye ve Suriye’ye geçişi esnasında yolda yaşadıklarını konu edinmektedir. Yazar, anlatıcı kahraman vasıtasıyla bireyi ve toplumu ilgilendiren önemli mesajlar da vermektedir. Devletlerin, sınır kapılarını dürüst, ahlaklı, insani değerlerin bilincinde olan ve emanet kavramının gereklerini yerine getirme noktasında hassasiyet sahibi memurlara teslim etmesi gerektiği mesajı vurgulanmaktadır. Toplumsal bir varlık olan bireyin, toplum içinde başkasının sınırlarını da gözetmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Yazarın vurgu yaptığı konulardan biri de insana güven konusunun gitgide problematik bir hal aldığı ve insanın davranışlarıyla kendisine olan güveni ortadan kaldırdığı meselesidir. Fahmâvî, bu konuları işlerken iktibas sanatından da faydalanmaktadır. Özellikle sınır kapılarındaki görevlilerin rüşvet almaları ile ilgili iktibasta bulunduğu hadisleri bir sonraki bölüme bırakarak âyetlerden yapılan iktibaslarla devam edelim.

Anlatıcı kahraman, Almanya’da aldığı arabasıyla Bulgaristan ve Türkiye üzerinden Suriye topraklarına geçmek için karayolunu kullanmaktadır. Yolda dikkatini çeken birçok olaydan bahseden anlatıcı, her ne kadar sürekli kötülüğü emreden bir nefis sahibi olsa da insanın dikkatli olması gerektiğini vurgu-

⁴⁰ el-Feth 48/29.

⁴¹ Subhî Fahmâvî, *Sirvâlu Belkîs* (Hayfa: Mektebetu Kullu Şeyin, 2014), s. 156-157.

⁴² el-Haşîr 94/5-6; et-Talâk 65/7.

⁴³ Fahmâvî, *Sirvâlu Belkîs*, s. 185.

lamaktadır. Daha önce yaşanan tecrübeler de atıfta bulunarak, nefse hoş gelen eylemlerin her zaman olumlu sonuçlanmayabileceği, çünkü nefsin sürekli olarak sahibine kötülük telkin ettiği âyetten yapılan iktibas⁴⁴ ile dile getirmiştir.⁴⁵

Turistik bir seyahatte yaşadıklarını okuyucuyla paylaşan yazar, bir yandan da okuyucuyu bazı konularda uyarmak istemektedir. Bunu yaparken de gerçekleştirmek istediği eylemi gerekçesini kutsal bir metinle desteklemektedir. Böylece okuyucuya eylemi gerçekleştirme arzusu altında yatan nedenin, insan olmanın doğal neticesi olduğu ve eylemden vaz geçmenin arka planında ise yaşanan tecrübenin etki ettiği anlatılmaktadır. İstifade edilen âyet,⁴⁶ lafzı güzelleştirdiği gibi manayı da genişletmiş ve vurgulamıştır.

Fahmâvî, romanlarında sık sık farklı konularla ilgili eleştirilerde bulunur ve kendi fikrini doğrudan veya dolaylı yollardan beyan eder. Eleştirdiği konular, bazı Arap ülkelerinde dinî inanışın bireyin toplumsal hayatında meydana getirdiği olumsuz sonuçlar, savaştan etkilenen Filistinlilerin yaşadığı kavramsal kavgalar ve insanın yeryüzünde yaratmış olduğu kaos ve savaşların birey hayatına olan etkisi gibi önemli konulardır. Özel olarak Filistin toplumu genel olarak da tüm dünyada yaşanan savaşlar ve bunun sonucunda insanların hayatlarını kaybetmesi, sakat kalmaları ile kadın ve çocukların yaşadıkları mağduriyetlerin tek kaynağının yine insan olduğu vurgusu hep göze çarpmaktadır. İnsanın, iktidar arzusu uğruna katliam da dahil hiçbir kötülükten geri kalmadığı, “barış” kelimesini ağzında düşürmediği halde devamlı olarak fitne fesat peşinde koştuğu “martı kuşu” ve “güvercin” metaforu ile anlatılmaktadır.⁴⁷ Sürekli olarak kan akıtma ve savaş çıkarma içgüdüsüne sahip insanın necis bir varlık olduğu hem karşılaştırma hem de iktibas sanatıyla dile getirilmektedir.⁴⁸

Anlatıcı kahraman, insanların yeryüzünü bir savaş alanı haline getirdiği ve bunun bir sonucu olarak bir yok oluşa doğru süratli bir gidişatin dikkat çektiği konusunda düşüncelerini okuyucu ile paylaşırken günün birinde insanların da dinazorlar gibi yok olup olmayacağı konusunda kendi zihninde sorgulamalar yapmaktadır. Tek boynuzlu gergedana benzetilen insanın genel olarak içgüdüsel bir davranışla deli saçması işler yaptığını ve büyüleyici güzellikteki yaşam alanını yok ettiğini ifade etmektedir. Sürekli olarak kötülüğe hizmet eden ve canlıların yaşamlarına müdahale eden insan türünün fitne fesat üretme potansiyeli sahibi olarak yaratıldığı âyet lafzından⁴⁹ yapılan iktibasla anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu özelliklere sahip bir varlığın yaşamayı da hak etmediği öne sürülmüştür. Filistin ve dünyanın başka birçok yerinde yaşanan savaşlar ve insanların bu savaşlar sonucunda yaşadıkları çile dolu hayatlar, anlatıcı kahramanı o kadar bezdirmiş ve kızdırmıştır ki, kahraman, bir köpeğin bile insandan daha erdemli olduğunu vurgulamaktadır. Kahramana göre insanın sınırları, kurbanının akan kanını görmeyinceye kadar yatışmayan bir özelliğe sahiptir.⁵⁰

Yazar, anlatıcı kahraman vasıtasıyla inandığı bir fikri dile getirmektedir. Bu fikri beyan ederken karşılaştırma, niteleme, benzetme, örnekleme ve iktibas gibi birçok sanattan faydalanarak okuyucuya mesajı güçlü bir şekilde vermeye çalışmaktadır. Hiç şüphesiz bu sanatların her biri anlama farklı bir şekilde katkı sağlamıştır. Ancak iktibasta bulunulan âyet, anlatıcının görüşünü destekleme ve okuyucuyu

⁴⁴ Yusuf 12/53.

⁴⁵ Subhi Fahmâvî, *'Alâ Bâbi'l-Hevâ* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2014), s. 218.

⁴⁶ Yusuf 12/53.

⁴⁷ Subhi Fahmâvî, *Sadikâtî el-Yehûdiyye* (Beyrut: Müessesetu'l-Arabiyyeti li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2015), s.94-95.

⁴⁸ Fahmâvî, *Sadikâtî el-Yehûdiyye*, s. 14.

⁴⁹ el-Bakara 2/30.

⁵⁰ Fahmâvî, *Sadikâtî el-Yehûdiyye*, s. 14-15.

bu konuda ikna etme açısından büyük pay sahibi olmuştur. Yapılan iktibas, anlamla da sınırlı kalmamış metni lafzen de süslemiş ve metinler arasında bir geçiş görevi görmüştür. Yapılan iktibasla ilgili dikkat çeken hususlardan biri de alınan ifadenin asıl metne uyumudur. Yazar, alıntılardığı lafzın öncesi ve sonrasını sebep sonuç ilişkisi bağlamında düşünerek metni oluşturmuş ve alıntının asıl metne yabancı kalmasına müsaade etmemiştir. Yapılan alıntı, anlatımın devamı niteliğinde olup metin inşasının bir parçası olma özelliğini göstermiştir.

Burada roman anlatısının bağlamı ile âyetin bağlamı arasında fark olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki, Allah'ın bir halife olarak insanı yaratmasına karşılık meleklerin, bir itiraz gibi görünen yaratılacak bu varlığın zafiyet göstereceği ve bazı yasakları çiğneyeceği görüşünün anlatıldığı konu, Allah'ın, kimsenin bilemeyeceği bilginin kendisinde var olduğunu vurgulamasıyla son bulmaktadır. Burada “ben sizin bilmediklerinizi bilirim” ifadesi oldukça önemlidir. Müfessirlerden bazıları bu ifadenin, yaratılacak halifenin zafiyet göstermesine işaret ettiği gibi, peygamberler, nebiler, salihler ve fazilet sahibi kimselerin de bu halifenin soyundan gelecekleri bilgisinin Allah tarafından teyidi olduğunu ifade etmişlerdir.⁵¹ Ayrıca iman, ilim ve irfanla donatılmış bu varlık, yeryüzünü imar etme görevini yerine getirmiş ve getirmeye devam etmektedir.⁵² Her ne kadar tarihi süreç içerisinde meleklerin insanoğlu hakkında söylediklerinde haklı çıktıkları söylenmiş⁵³ olsa da sonraki âyetlerden insanın fazilet tarafının ağır bastığını söyleyebiliriz. Yapılan bu yorumların konumuzla ilgisine gelince anlatıcı kahraman da tıpkı meleklerin yaptığı gibi insanın zaafına hep vurgu yapmaktadır. Hâlbuki peş peşe gelen âyetlerde “ben sizin bilmediklerinizi bilirim” ifadesinden sonra melekler karşılık vermekten vaz geçmişlerdir. Kanaatimizce bu da insanın sahip olduğu fazilet tarafının ağırlığına işarettir.

İsrail ile Filistin arasında yıllardır devam eden savaştan doğrudan etkilenen binlerce insandan biri olan yazarın, savaşın insan, çevre ve diğer varlıklar üzerinde meydana getirdiği tahribat sonucunda *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanda insana bakışı olumsuzdur. Bunu, kurgunun gereği olarak roman boyunca görmek mümkündür. Çünkü roman, Arap asıllı Cemal Kasım ile İsrail hayranı Yahudi asıllı Yâ'il Âdem arasında, İsrail Filistin savaşı konusunda sürekli bir tartışma üzerine kurgulanmıştır. Hal böyle olunca anlatıcı kahramanın, insana bakışı İsrail'den kaynaklı genellikle olumsuzdur. Olumsuz olan bu düşüncelerini de desteklemek için yazar, âyetten⁵⁴ iktibasta bulunmuştur.

Konuyla ilgili son örnek yazarın '*Azbe* adlı romanından olacaktır. Romanın başkışisi İmâd, önce çocukluğunda yaşadıkları zorlukları daha sonra ise vatanından ayrılışını ve vatanına duyduğu özlemi '*Azbe*'ye anlatırken âyet lafzından istifade etmektedir. Çocuk yaşta dur durak bilmeden çalışmak zorunda kaldığını, gündüzleri işçilerle beraber çalıştığını, işçiler gittikten sonra ay ışığında çalışmaya devam etmek zorunda olduğunu anlatmaktadır. Bu çalışma temposunun dört mevsim devam ettiğini ifade eden İmâd, mevsimlerin değişmesiyle değişen tek şeyin yaptığı işin çeşidi olduğunu dile getirir. Bu kadar yoğun çalışmayı anlatırken Kureyş Sûresinde geçen رَحَلَهُ الثَّيَاءَ وَالصَّنِيفَ "...onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliği sağlamak için..."⁵⁵ ifadesinden iktibasta bulunur.⁵⁶

⁵¹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 1/477-491.

⁵² Yakup Bıyıkoglu, "Kur'an'da Olumsuz Özellikleri Anlatılan İnsan ile Halife Oluşu Arasındaki Diyalektik İlişki", *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu Bildiri Kitabı: 26-27 Nisan 2018*, (Kahramanmaraş: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018), 2/481.

⁵³ Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsiri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 2/160.

⁵⁴ el-Bakara 2/30.

⁵⁵ Kureyş 106/2.

⁵⁶ Subhî Fahmâvî, '*Azbe* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2005), s. 164-165.

İktibasta bulunulan âyet ifadesi, anlatıya süreklilik anlamını katmış ve okuyucu nezdinde durumun anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Âyette Kureyş kabilesinin ticaret yapmak üzere kış aylarında Yemen'e, yaz aylarında ise Şam'a gittikleri ve bu döngünün sürekliliğinin vurgulandığı ifade edilmiştir.⁵⁷ Anlatının bu kısmında yazarı âyetten iktibas yapmaya iten neden, detaylı bir şekilde anlattığı yaşantısını hem bilen hem de daha öz bir ifade ile dile getirme arzusudur. Bunu gerçekleştirmek için yazar, Kureyş büyüklerinden Haşim (Amr) ile Muttalibin yaptıkları ticari anlaşmalar⁵⁸ sonucunda Mekkelilerin kervanlarla kışın Yemen, yazın ise Şam'a yaptıkları seyahati anlatan âyetin lafızlarından istifade etmiştir. Böylelikle kahramanın yaşadıkları, daha rahat okuyucuya aktarılırken metin de bu lafızlarla daha da güçlü hale getirilmiştir.

HADİSLERDEN YAPILAN İKTİBASLAR

Fahmâvî, gerek Câhiliyye şairleri gerek modern şairlerin şiirlerinden, şarkı sözlerinden, ve daha farklı birçok metinden alıntılar yapmaktadır. Aslında yazara ait roman metinlerinin metinlerarasılık bakımından bu kadar renkli olmasını, yazarın genel kültür seviyesi ve sahip olduğu dünya görüşü ile yorumlamak mümkündür. Yazar, âyetler kadar olmasa da hadislerden de iktibasta bulunarak metnini hem lafzen hem de anlamca güçlendirme yolunu tercih etmektedir. İstifade ettiği hadislerin başında bazen “dinimiz şöyle söylemektedir” ya da “nebi şöyle buyurmaktadır” gibi ifadeler kullanmaktadır.⁵⁹ Ancak âyet veya hadisin iktibas olabildiğinin gereği olarak yazarın romanlarında bu ifadeleri kullanmadığı hadisleri seçtik.

'*Alâ Bâbi'l-Hevâ*, romanının özellikle son kısımlarında yazarın üzerinde ısrarla durduğu konuların başında Arap ülkelerinin sınır kapılarındaki görevli memurların rüşvet almaları ve çeşitli usulsüzlükler yapmalarıdır. Aslında yapılan bu eleştirilerin, romanın nasıl başladığıyla da sıkı bir ilişkisi vardır. Roman, Avrupa ülkelerine yapılan bir seyahat için kahramanın hava limanında yaşadıkları ile başlamaktadır. Dolayısıyla bir Avrupa ülkesine ait olan sınır kapısındaki işlemlerin yürütülmesi ile roman sonunda bir Arap ülkesinin sınır kapılarında görevlilerin niteliksel özellikleri ve işlerinde ehil olma durumlarının karşılaştırılması yapılmıştır. İki durum arasındaki farklılıklar, deyim yerindeyse anlatıcı kahramana cinctet geçirtmiştir. Suriye sınır kapısına gelen kahraman, burada işlerin tamamen usule aykırı ve rüşvetle yürütüldüğünü görünce bunun normlara aykırı ve dinen de haram olduğunu ifade etmek maksadıyla,

الراشي والمرتشى في النار

“*Rüşvet alan da veren de ateştedir.*” ifadesini kullanmaktadır. Anlatıcı kahraman Halîl, görevli memurun rüşvet aldığını görünce devletin sınırlarını emanet ettiği görevlisinin rüşvet aldığından ve rüşvet alan memurun da rüşvet alanın ve verenin ateşte olacağından haberi var mı? Diyerek zihin dünyasında bir sorgulamaya gitmektedir. Bu ifade kaynaklarımızda hadis olarak geçmektedir.⁶⁰

Farklı ülkelerin sınır kapılarındaki uygulamaları karşılaştırma imkânı bulan ve tam bir Arap milliyetçisi olan anlatıcı kahraman, büyük sevinçle geldiği Suriye sınır kapısında, resmi işlemlerin her türlü değere muhalif olan rüşvetle yürütüldüğünü görünce okuyucuya dini bir metin üzerinden mesaj göndermektedir. Böylelikle yapılan eylemin hem devlet geleneğine hem de dinsel normlara aykırılığı güçlü bir şekilde ifade edilmiştir.

⁵⁷ Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseffî, *Tefsirü'n-Neseffî*, thk. Mecdî Mansur (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 2014), 4/467.

⁵⁸ Muhammed Hamidullah, “el-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, sayı: 9, s. 221-222.

⁵⁹ Fahmâvî, *'Azbe*, 116; Subhî Fahmâvî, *el-Ermeletu's-Sevdâ* (Amman: Mektebetu'l-Usreti'l-Urduniyye, 2015), s. 139.

⁶⁰ Taberânî Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Tânk İbn İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1995), s. 295-296.

Fahmâvî'nin romanlarında istifade ettiği tüm rivayetler hadis literatüründe güvenilir olarak bilinen kaynaklarda geçen rivayetler olmayabilmektedir. İstifade ettiği ibare hiçbir hadis kaynağında geçmediği halde halk arasında hadis olarak meşhur olmuş bir ifade ya da gerek metin gerekse de senet açısından zayıf hatta merdud olarak da kabul edilen bir ifade olabilir.

Sadikatî el-Yehûdiyye adlı romanda, anlatıcı kahraman, nişanlı ve özgürlüğüne düşkün olan bir gencin sürekli olarak nikah merasiminden kaçmasını buna karşılık özelde nişanlısının genelde kadınların evlilikten beklentilerini anlatmaktadır. Burada Katoliklerin inancında evliliğin düğünden mezara kadar devam eden kesintisiz bir süreç olduğu vurgulanmıştır. Bunu ifade etmek için hiçbir hadis kaynağında geçmeyen ancak halk arasında hadis olarak bilinen

اطلبوا العلم من المهد الى اللحد

“Beşikten mezara ilim talep ediniz.”

İfadesi ile yine senet açısından oldukça zayıf görülen hatta batıl olduğu söylenen,⁶¹

اطلبوا العلم ولو بالصَّيْنِ

“İlim Çin’de dahi olsa onu alınız.”

İfadelerine atıfta bulunularak,

من العرس الى اللحد

“Düğünden mezara...”

İfadesi kullanılmıştır.⁶²

Romanın bu kısmında peyzaj mühendisi olan yazarın, söz mühendisliğini görmek mümkündür. Yazar, konunun okur tarafından anlaşılmasına yönelik olarak bazen kısa bir metin içerisinde Kur’an’da anlatılan Hz. Âdem ile Havvâ kıssasına atıfta bulunur. Bazen de hadis diye bilinen ifadenin lafızlarını alıp şarkı sözlerine başvurur. Ayrıca deyim ve atasözü kullanıp farklı birçok edebî sanatla ifadelerini süsleyip zenginleştirerek psikolojik bir tahlil yapar.

Yazarın âyet ve hadisten iktibasta bulunduğu önemli romanlarından biri de *el-Ermeletu’s-Sevdâ* adlı romandır. Bu romanda öne çıkan tema, iki karşıt cins olarak kadın erkek çatışması ve bunun bir sonuca bağlanma eğilimidir. Anlatıcı kahramanlardan biri erkek, diğeri ise kadındır. Romanın her bölümü, sırayla bu iki kahramandan birinin düşüncelerini dışa vurmaya sahne olmaktadır. Yine böyle bir sahnenin ele alındığı pasajda erkeklerin, dışardan baskın oldukları görünse bile kadınların hâkimiyeti ellerinde bulundurdukları vurgulanmaktadır. Yazar, bu durumu القائد الخادم başlığı altında işlemektedir. Özellikle ataerki toplumlarda her ne kadar maddi ve manevi bakımdan erkek, ailenin reisi ve lideri konumunda ise de hâkimiyetin ve gücün kadınların elinde olup onların sözünün daima geçerliliği dile getirilmektedir. Böylesine üzerinde çokça söz söyleme imkanının olduğu bir konuda yazar, hadisten iktibasta bulunarak az kelimeyle çok manayı ifade etme gayretini göstermiştir. Her ne kadar senedinde zayıflık olduğu ve ravi zincirinde kopukluk meydana geldiği söylenmiş⁶³ olsa da anlatıcı kahraman سيد القوم خادمهم hadisini, lafzında değişiklik yaparak كبير القوم خادمهم şeklinde dile getirerek konuyu özetlemiştir.⁶⁴

⁶¹ es-Sehâvî Muhammed Abdurrahman, *el-Makâsîdül-hasene fi beyânî kesîrin mine’l-ehâdîsi’l-müştehire ‘ale’l-elsine*, thk. el-Huş Muhammed Osman (Beyrût: Dâru’l Kitâbîl-‘Arabî, 1985), s. 121; Abdülazîz b. Abdullah b. Abdurrahman İbn Bâz, *el-Fevâidu’l-ilmîyye mine’d-durusi’l-Bâziyye*, thk. Abdüsselam b. Abdullah es-Süleymân (Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemîyye, 2009), 6/113-114.

⁶² Fahmâvî, *Sadikatî el-Yehûdiyye*, s. 187.

⁶³ Muhammed Abdurrahman, *el-Makâsîdül-hasene fi beyânî kesîrin mine’l-ehâdîsi’l-müştehire ‘ale’l-elsine*, s. 395-396.

⁶⁴ Fahmâvî, *el-Ermeletu’s-Sevdâ*, s. 209-211.

Bazı Arap ülkelerindeki dinî yorumlardan kaynaklı farklı uygulamalar romanlarda eleştirilip tartışılan konulardan biridir. Kadının araba kullanması da Arap ülkelerin bazılarında dinsel nedenlere bağlanarak yasaklanmıştır. Fahmâvî, romanlarında bilinen ülke isimlerini kullanmaktan ziyade Vilayetü’r-Rimâl ‘Arabiyye gibi kurgusal bir ismi tercih eder.⁶⁵ Anlatıcı kahramanın anlattığı olay bu ülkede geçmektedir. Anlatıya göre bir öğrencinin annesi şoförünün kullandığı özel arabasıyla genç öğretmenler Tağrîd ve Mâcîde’yi ziyarete gelir. Şoför, öğrenci velisini bırakıp belirlenen saatte tekrar almak üzere oradan ayrılır. Gelmesi gereken saatte şoförün gelmemesi kadın velinin canını çok sıkır. Başkarakterden biri olan Tağrîd, kadına kendi arabasını niçin kendisinin sürmediğini sorması üzerine kadından, bunun dinen haram olduğu cevabını alır. Mâcîde ve Tağrîd, birlikte İslam tarihinden Halve bint Ezver⁶⁶ gibi şahsiyetler üzerinden örnekler vererek dinin bunu yasaklamadığı konusunda kadını ikna çabası içerisine girerler. Ancak kadın, görüşünde ısrar etmeye devam eder. Bu sefer Mâcîde, farklı bir yol deneyerek kendince kadındaki bu yanlış dinî inancı yine dinî bir argümanla yıkmaya çalışır. Kadının sahip olduğu düşünceye işaretlerle aynı dinin

لا يخلون رجل بامرأة إلا وكان الشيطان ثالثهما

“Bir erkek yabancı olduğu bir kadınla yalnız kalmasın. Aksi halde onların üçüncüsü şeytan olur.”⁶⁷ emri gereğince yabancı bir erkekle kadının yalnız kalmasını da yasakladığını iktibas sanatından yararlanarak ve alaycı bir dil kullanarak ifade eder. Anlatıcı kahraman, bir dinin, kadının araba kullanmasını yasaklayamayacağını, kadının düşüncesinin doğru olması halinde ve kadının, yabancı olduğu şoförle de yalnız kalamayacağı da göz önünde bulundurulursa yapılacak şeyin arabanın kapılarının açık olacak şekilde trafikte yolculuk etmesi olduğunu yine alaycı bir dil kullanarak ifade etmektedir.⁶⁸

Yapılan iktibasla hem kurgudaki karaktere hem de okuyucuya bazı düşüncelerle ilgili görüşleri tekrar gözden geçirme imkânı sağlanmıştır. Karakterden birinin dinsel gereklere dayanarak katı bir şekilde savunduğu bir düşünce, aynı alanda ancak daha sağlam bir delille karşıt bir düşünce geliştirilerek bastırılmıştır. Aynı alanda birbirine zıt iki ayrı görüşün olamayacağı gözler önüne serilerek tabir yerindeyse zihinlerde bir beyin fırtınası koparılmıştır.

Fahmâvî, bazen romanlarında dinî bir konuyu tenkit eder. ‘Azbe adlı romanda eleştirilen husus, beş vakit namazın camide kılınmasına dair hükümdür. Konunun geçtiği pasajda roman kahramanı İmâd, din adamlarının namazı mescitte kılmayan İbn Ma’yûf’u 15 değnek cezasına çarptırmalarına şahit olur. İbadetlere karşı ilgisizliği ile bilinen şahsın sonraki her namazı mescitte kılınmamasına karşılık bu cezanın katlanacağını duyan İmâd, kendi zihin dünyasında konuyu eleştirir. Eleştirdiği bir başka konu ise kadınların çarşaf giymeye ve peçe takmaya zorlanmaları meselesidir. İmâd, yaşadığı toplumda bu konuları toplumsal baskıdan ötürü dile getiremediği için ancak kendi zihninde tartışabilmektedir. Yazar, bir hata olarak gördüğü bu iki konuyu İmâd’ın elle düzeltemediğini, diliyle de haykırmanın mümkün olmadığını ve geri kalan şeyin ancak bunları hoş görmeyip kendi zihin yapısı içerisinde tartışmaya açmak olduğunu ifade ederken hadisten iktibasta bulunur. Üçüncü şahıs anlatıcının olduğu romanda İmâd’ın içinde bulunduğu durum hadiste geçen “..bu da imanin en zayıf noktasıdır.”⁶⁹ ifadesi ile dile getirilmiştir.⁷⁰

⁶⁵ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 84, 205.

⁶⁶ Kasım Kırbıyık, “Havle bint Ezver”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.16, s. 538.

⁶⁷ Tirmizî Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü’l-Tirmizî*, thk. el-Elbânî Muhammed Nasıruddîn (Riyâd: Mektebetü’l-Me’ârif, 1996), s. 278.

⁶⁸ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 216-218.

⁶⁹ Müslim, “İmân”, 78.

⁷⁰ Fahmâvî, *Azbe*, s. 224-225.

Hadisten yapılan iktibasla, kurguda anlatılan olay ve kahramanın içinde bulunduğu durum özetlenmiştir. Toplumsal baskıdan çekindiği için düşüncelerini ancak dertleştiği hayali sevgilisi 'Azbe'yle paylaşan kahramanın çaresizliği ve zayıflığı hadisin ifadesi ile dile getirilmiştir. Böylelikle örtülü bir anlatımla hem bireyin içinde bulunduğu toplumsal bir durum dile getirilmiş hem de metinler arası geçiş yapılarak mana ve lafız zenginleştirilmiştir.

İnceleyeceğimiz son örnek, yazarın anlatımı zenginleştirmek ve muhatabı ikna etmek amacıyla âyet ile hadisi birlikte kullandığı bir örnektir. Bir önceki örnekte anlatılan konunun devamı olan pasajda, misafir kadın Cevâhir kızının öğretmenleri olan Tağrîd ve Mâcide'yi ziyaretinde onlara özel hayatından biraz bahsetmektedir. Eşinin üçüncü karısı olduğunu söyleyince kahramanlardan biri olan Mâcide, dördüncüsünün de yolda olabileceğini mizahi bir tarzda ifade etmektedir. Buna karşılık Cevâhir, kocasına bu konuda karışmadığını, kendisine düşenin onun çocuklarına, evine ve kendisine yapması gereken bakımını yapmak olduğunu dile getirir. Buna karşılık diğer karakter Tağrîd, doğrusunun bu olduğunu dile getirirken hem âyetten hem de hadisten iktibasta bulunarak muhatabı verdiği kararında başarılı gördüğünü anlatmak istemiştir.⁷¹ Bir eylemi gerçekleştirmek isteyen birinin, eninde sonunda bu amacını gerçekleştireceğini ifade ederken,

وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ.

"Sağlam kalelerde olsanız dahi"⁷² âyetinden istifade eden Tağrîd, utanma duygusundan yoksun bir şahsın akla gelebilecek her şeyi yapabileceğini ve bunun önüne geçmenin mümkün olmadığını da

إِذَا لَمْ تَسْتَحْ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ

"Utanmazsan dilediğini yap"⁷³ anlamındaki hadisten istifade ederek dile getirmiştir. Roman kahramanının hadisle vermek istediği mesaj, kişiyi kontrol eden en büyük amilin haya duygusu olduğudur. Utanma duygusundan yoksun olanın her türlü eylemi gerçekleştireceği vurgulanmıştır. Böylelikle anlatıcı kahraman konuyla ilgili düşüncelerini hem âyet ve hadisle süslemiş hem de muhatabı zihnen rahatlatarak yüksek bir ikna seviyesine çıkarmıştır. Anlatıcı kahraman, sözdizimsel olarak da dikkat çeken bir başarı göstermiştir. Âyet, hadis ve kendi metni arasında bir uyumluluk yakalamış ve iktibasta bulunduğu her iki ifadenin de kendi metninin inşasında sadece bağlantı sağlayan değil aynı zamanda anlatımın birer parçası olmasını da sağlamıştır.

SONUÇ

Filistin asıllı Ürdünlü roman ve hikâye yazarı Subhî Fahmâvî'nin en çok istifade ettiği kaynakların başında Kur'an ve hadis kaynakları gelmektedir. Yazar, hep aynı âyet veya hadisten istifade etmek yerine konu aynı olsa da farklı âyet ve hadisten iktibasta bulunmayı tercih etmektedir. Fahmâvî, âyet ve hadisten rastgele iktibasta bulunmaz. İstifade ettiği âyet veya hadis, anlamı daha güçlü ve vurgulu kılmakla beraber anlatımın da bir aracı olma görevini görmektedir. Yazarın iktibasta bulunduğu ifade bazen bir kahramanın diğer bir kahramana karşı sunduğu bir argüman, bazen anlatıcının düşüncelerini vurgulamak ve daha kararlı ifade etmek için istifade ettiği bir metin, bazen de toplumun bir kesimi tarafından kullanılan din diline dair bir örnek olmaktadır. Yapılan iktibasla zaman zaman aynı medeniyete dair geçmiş ile şimdiki yaşantı arasındaki farka da dikkat çekilmektedir. Yazar, bir konuyla ilgili âyet ya da

⁷¹ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, s. 203-204.

⁷² en-Nisa 4/78.

⁷³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l İbn Kesir, 2002), "Edeb" 78.

hadisten ayrı ayrı iktibasta bulunduğu gibi her iki kaynaktan da istifade etmektedir. Yazarın, metnini süslemek ve anlatımını güçlendirmek için başvurduğu hadisler, alanın uzmanlarınca güvenilir olarak kabul edilen hadisler olabildiği gibi zayıf hatta uydurma olduğu belirtilen ifadeler de olabilmektedir. Fahmâvî'nin iktibasta bulunduğu âyet ve hadisler, anlamca metne uyum sağladıkları gibi sözdizimsel ve anlatım olarak da gerekli insicamı sağlamış ve ana metne eğreti durmamıştır. Anlatım açısından yapılan iktibaslarla muhataba verilmek istenen mesaj en kısa ancak istenen manaya en yakın bir şekilde verilme yoluna gidilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulmuhsin, Muhammed Hasan, *el-Bunyetu's-serdiyye fi rivayeti Subhî Fahmâvî*, Lazikiyye: Dâru'l-Hivâr, 2011.
- Acat, Yaşar, *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar: Kur'an'da Arap Grameriyle Bağdaşmadığı İddia Edilen Hususlar Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2019.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saïd Abdullâh, *Envâru't-tenzîl ve esraru't-tevîl*, thk. Mahmûd Abdulkadir el-Amâvût, c. 1-2, Beyrût: Dâru Sadır, 2001.
- Biyykoğlu, Yakup, "Kur'an'da Olumsuz Özellikleri Anlatılan İnsan ile Halife Oluşu Arasındaki Diyalektik İlişki", *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 26-27 Nisan 2018, c. 2, Kahramanmaraş: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018, ss. 472-483.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrût: Daru'l İbn Kesir, 2002.
- Câhîz, Ebu Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, c. 1-4, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. basım, 1998.
- Cârim, Ali - Emin, Mustafa, *el-Belâgatü'l-Vadiha*, Şam: Dâru'l-Ma'ârif, 2008.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir vdğr., Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2009.
- Çetin, Nihad M, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2. basım, 2019.
- Eagleton, Terry, *Edebiyat Nasıl Okunur*, çev. Elif Ersavcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Esat, Mahmut, *İslâm Tarihi*, çev. Sadi İrmak, İstanbul: Tan Matbaası, 1965.
- Fahmâvî, Subhî, *'Alâ Bâbi'l-Hevâ*, Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2014.
- Fahmâvî, Subhî, *'Azbe*, Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2005.
- Fahmâvî, Subhî, *el-Ermeletu's-Sevdâ*, Amman: Mektebetü'l-Usretü'l-Urduniyye, 2015.
- Fahmâvî, Subhî, *el-Hubb fi zemeni'l-'avleme*, Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2008.
- Fahmâvî, Subhî, *Hurmetân ve mahrem*, Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2010.
- Fahmâvî, Subhî, *Kıssatu 'İşki Ken'âniyye*, Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2009.
- Fahmâvî, Subhî, *Sadîkatü el-Yehûdiyye*, Beyrût: Müessesetu'l-Arabiyyeti li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2015.
- Fahmâvî, Subhî, *Sirvâlu Belkîs*, Hayfâ: Mektebetu Kullu Şeyin, 2014.
- Hamidullah, Muhammed, "el-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, sayı:9, ss. 213-222.
- Hooke, Samuel Henry, *Ortaoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Yayınları, 4. basım, 2002.
- İbn Bâz, Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman, *el-Fevâidu'l-İlmiyye mine'd-durusil-Bâziyye*, thk. Abdüsselam b. Abdullah es-Süleymân, c. 1-10, Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Ebî'l-İsba, 'Abdul'azim b. 'Abdulvahid el-Mısıri, *Tahriru't-tahbir fi sinâ'ati's-ş'ir ve'n-nesr ve bayâni icâzu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şeref Hafnî, Kâhire: Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûn il-İslâmiyye, 1963.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukarrem, *Lisânu'l-'Arab*, c. 1-2, Beyrût: Müessesetu'l-A'alemî li'l-Matbu'at, 2005.
- İbnu'l-Esir, Ziyâuddîn, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-ş'a'ir*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, c. 1-2, Beyrût: Mektebetü'l-'Asriyye, 2010.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, "Cevâmiu'l-Kelim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.7, ss.440.
- Kazvinî, Celâluddîn, *el-İdâh fi ulumi'l-belâge*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Kırbıyık, Kasım, "Havle bint Ezver", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.16, ss. 538.
- Muhammed Abdurrahman, es-Sehâvî, *el-Makâsidü'l-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, thk. el-Huş Muhammed Osman, Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1985.
- Muhammed b. İsa b. Sevre, Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nasiruddîn el-Elbanî, Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1996.
- Müslim, b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkakî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsirü'n-Nesefî*, thk. Mevdî Mansur, c. 1-4, Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 2014.
- Özdoğan, Mehmet Akif, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Öztürk, Mustafa, *İlâhî Hitâbın Tefsiri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-icâz*, thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Beyrût: Dâru Sadır, 2004.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb Amavut vd. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, Taberânî, *el-Mü'cemü'l-evsaf*, thk. Târik İbn İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî, Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî (Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- Taftâzânî, Sâdeddin, *Muhtasarü'l-me'ânî*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1977.
- Taşkesen, Nurettin, *Nekbe 1948*, İstanbul: Mıhrabad Yayınları, 2018.
- Turgay, Nurettin, *Arap Dili, Belagatı ve Kur'an*, (ed. Mehmet Deri), İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015.
- Yağcı, Hızır, "Hz. Peygamberin İnsanları Etkileyen Davranış Modelleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 5, sayı:1, ss. 1-24.
- Yeşiltaş, Abdussamed, "Arap Şiirinde Âyet İktibası", *Şarkiyat Mecmuası*, 2015, sayı: 27, ss. 43-66.
- Zemahşerî, Mahmut b. Ömer, *el-Keşşâf*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Ziyât, Ahmet - Mustafa, İbrahim, *el-Mü'cemu'l-vesit*, Tahran: Bakrî, 6. Basım, ts.